

Перші ВИТОКИ кримінальної

відповідальності за злочин, передбачений 175 статтею Кримінального кодексу України

О. М. Олейнічук

здобувач кафедри кримінального права та процесу ВНЗ «Національна академія управління»

У статті досліджуються перші витоки виникнення на території нашої держави кримінальної відповідальності за злочин, передбачений 175 статтею Кримінального кодексу України.

Ключові слова: витоки, історичні передумови розвитку, кримінальна відповідальність, невиплати, заробітна плата, стипендія, пенсія, соціальний захист.

В статье исследуются первые истоки возникновения на территории нашего государства уголовной ответственности за преступление, предусмотренное 175 статьей Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: истоки, исторические предпосылки развития, уголовная ответственность, невыплаты, заработная плата, стипендия, пенсия, социальная защита.

The article analyses the first sources of origin in territory of our state of the criminal liability for the crime under the Article 175 of The Criminal Code of Ukraine.

Keywords: origins, historic background of development, criminal liability, non-payment, wages, scholarship, pension, social protection.

Пошук перших передумов виникнення на території нашої держави кримінальної відповідальності за злочин, передбачений 175 статтею Кримінального кодексу України, визначає актуальність цієї роботи.

Взагалі, пошук зазначених вище витоків здійснювався, починаючи з часів утворення найдавнішого джерела руського права у державі Київська Русь – «Руська правда». Також був предметом обговорення на секційному засіданні Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми юридичної науки 2010», що проходила 26 листопада 2010 р. у ВНЗ «Національна академія управління». Дослідження історичних передумов розвитку кримінальної відповідальності за невиплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших, установлених законом виплат, з четвертого по шостий періоди розвитку українського суспільства та державності (XIV ст. – наш час) було нами висвітлено на сторінках наукового юридичного журналу «Юридична наука». Також аналіз кримінального законодавства Української РСР у контексті ст. 175 КК України був апробований 10-11 лютого 2012 р. на Міжнародній науково-практичній конференції «Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку», м. Одеса. 28 жовтня 2011 року на III-й Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики», присвяченій 10-річчю Міжнародного гуманітарного університету м. Одеса, розглядалися узагальнення зазначених витоків в історичному контексті. Зауважимо, що з кінця XIX ст. певні спроби проаналізувати історичні передумови виникнення зазначеної вище відповідальності були зроблені В. В.Топчієм у дисертації про кримінально-правову характеристику даного

виду злочину. Але у цьому дослідженні не був охоплений значний період розвитку законодавства на території сучасної України, починаючи з часів становлення унікальної пам'ятки руського права «Руської правди».

Суттєвий внесок у дослідженні питань кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст.175 КК України, зробили П. П. Андрушко, А. П. Бабій, С. І. Бородін, Ю. С. Варанкіна, Ю. В. Гродецький, Н. Ю. Гронська, І. О. Зінченко, Д. А. Кокорін, С. Я. Лихова, М. І. Мельник, Є. І. Соктоєва, А. В. Тарасенко, В. В. Топчій, Є. В. Шевченко та ін.

Мета нашої статті полягає у пошуку перших витоків виникнення на території нашої держави кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 175 Кримінального кодексу України, починаючи з часів утворення найдавнішого джерела руського права у державі Київська Русь.

Норми, що поклали початок соціальним гарантіям, які діють у наш час, крок за кроком закріплювалися у законодавстві різних історичних періодів з давніх часів. На сьогодні частиною сьомою статті 43 Конституції України передбачено, що право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом, а також ст. 46, що громадяни мають право на соціальний захист. Вивчення витоків кримінальної відповідальності за невиплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат, що передбачена ст. 175 КК України, у зазначений період є досить важливим, адже в ст. 1 КК України закріплено, що завданням Кримінального кодексу України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності тощо.

Перед тим, як розпочати дослідження поставленого питання, звернемося до етимології понять, що використо-

вуються у назві статті. Це продиктовано заради уникнення різночитання термінів, які позначені в її найменуванні. Для правильного розуміння такого терміна, як «витoki», передусім наведемо його визначення у такому значенні, як його дає «Великий тлумачний словник сучасної української мови». Отже, «витoki» – це етап, цикл у розвитку подій і т. ін. [1, с.157]. Термін «витoki» тут слід розглядати у його взаємозв'язку з поняттям «історія». Врахувавши зазначене, «історія» – це сукупність фактів і подій, які належать до минулого [1, с. 507]. Таким чином, у цій статті будемо розглядати витoki кримінальної відповідальності за злочин, передбачений 175 статтею Кримінального кодексу України, у всій сукупності історичних фактів і подій у зв'язку з конкретними умовами їх існування на різних етапах становлення суспільства та вивчати їх у послідовному розвитку.

З'ясувавши це, перейдемо до самого пошуку історичних передумов становлення на території нашої держави кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 175 Кримінального кодексу України, але враховуючи різні етапи розвитку саме українського суспільства та в межах тієї періодизації, що наводить у своїй роботі В. К. Матвійчук [2, с. 49-70].

Перших два періоди, зазначені В. К. Матвійчиком, в нашій роботі розглядатися не будуть, так як в них не збереглося будь-яких письмових підтверджень, адже факти – хліб ученого. На жаль, історія людства не завжди залишає нам свідчення минулого. Це і створює ґрунт для помилок та вигадок. Правда, історія права в цьому відношенні знаходиться в більш виграшному становищі: вона спирається на закон, а він найчастіше доходить до нас, хоча й не в першоджерелі [3, с. 5].

Третій період охоплював час, коли Українська держава була під управлінням князів X-XIV ст. [2, с. 52]. Зокрема В. К. Матвійчук в своєму дослідженні зазначає [2, с. 53], що до нас не дійшло не тільки будь-якого писаного закону, але навіть і згадки про будь-який конкретний закон до X ст. не було [4, с. 7; 5, с. 37; 6, с. 17]. Тому пошук зазначених вище витоків необхідно здійснити, починаючи з XI ст. Протягом XI – початку XII століть князі розпочали видавати законодавчі акти («Статути») і навіть збірники законодавчих актів: «Руська правда», «Правда Ярославичів», «Розширена Руська правда» та ін. [7, с.10-11]. Науковий аналіз «Руської правди» вже давно дав підстави вважати, що цей правовий документ заклав підґрунтя кримінального права, як одного з регуляторів суспільних відносин з приводу вчинення злочину в Київській Русі [2, с. 58].

Четвертий період (XIV ст. і до початку XVIII ст.) в історії має назву «Козацька ера». Названий період характеризується застоєм до XIV ст., що пов'язаний з навалою Батия і наступними вторгненнями військ Золотої Орди на наші землі [2, с. 58]. Перш за все, необхідно знати, які джерела права діяли в зазначений історичний період. Це можемо зробити, користуючись методом виключення частини з цілої сукупності, спираючись при цьому на законодавчі й історичні джерела, і називати при такому аналізі ті нормативні акти, які не діяли на території нашої держави. До них належать: Судебник 1497 р. [8, с.1-520], Судебник 1550 р. [8, с.1-520], Акти місцевого управління «Стоглав» [8, с.1-520], Акти Земських зборів [9, с.1-512], Законодавство про правовий статус населення, Законодавство про державний лад, Цивільне законодавство (Соборне укладення 1649 р.) [10, с.1-512]. Взагалі, з XIV по XVIII століття в праві України діяла

велика кількість джерел, які мали різне походження, неоднакову форму і відрізнялися різним змістом та історичним значенням [11, с. 23]. Що в свою чергу також значно ускладнить пошук зазначених витоків.

П'ятий період (XVIII – початок ХХ ст.) дістав назву «Під імперською владою». З кінця XVIII ст. Україна стала звичайною провінцією Російської царської імперії [2, с. 62]. Це підтверджується створенням різних державних структур, які виконували волю царизму, свідченнями науковців Росії: В. Зуєва, П. Шалікова, М. Погодіна, іноземних вчених: Маль-Брюна, Губерта Вотрена, де-Лягарда та ін. [12, с.178].

Шостий період охоплює кінець XIX – початок ХХ ст. [2, с. 66].

Сьомий період (початок ХХ ст. – 1991 р.) має назву «Україна в радянський період» [2, с. 67].

Восьмий період (з 1991 р. і до нашого часу): Україна – незалежна держава [2, с. 69].

Перед тим як приступити до розгляду третього періоду, потрібно врахувати специфіку суспільного розвитку у кожному його періоді. Доцільно розпочати пошук витоків кримінальної відповідальності за невиконання інших установлених законом виплат, тобто будь-яких виплат, закріплених законодавством, беручи за основу законодавство кожного відповідного періоду. Адаже такі поняття, як «заробітна плата», «стипендія», «пенсія», увійшли у вжиток порівняно зовсім недавно. При цьому не ставимо перед собою завдання досліджувати всі без винятку джерела в їх розмаїтті, а лише ті, як історично склалося, є пам'ятками національного правотворення, були найбільш використовувані на території сучасної України і які, на нашу думку, будуть корисними щодо пошуку витоків зазначеної кримінальної відповідальності.

Найважливіший законодавчий пам'ятник Давньоруської держави називається «Правда Роськая» (Академічний список) або «Правда Руськая» (Троїцький I список) [3, с.10]. Так, наприклад, Коротка редакція Руської правди включала два великих закони, створених з розривом у кілька десятиліть, але об'єднаних історичною наступністю, а також деякі окремі норми. Правда Ярослава і Правда Ярославичів створювалися князями, законодавчою владою, а переписувач потім об'єднав ці закони в один документ, що ми називаємо Короткою редакцією Руської правди [3, с. 20]. Якщо зв'язувати Коротку правду з Києвом, як роблять більшість дослідників, то час її виникнення потрібно відносити до 60–70 рр. XI ст., після створення Правди Ярославичів [3, с. 38]. У зазначеному документі, як у першій, так і в другій його частинах, не знайдемо ознак кримінальної відповідальності за аналогічний злочин, що є в сучасному українському праві. Але привертає увагу той факт, що у другій частині Правди Роської, а саме в Правді Ярославичів, у ст. ст. 41-43 бачимо пряму вказівку на обов'язок оплачувати роботу князівських слуг та зазначено сам порядок оплати [3, с. 49; 13, с. 4-5]. Зокрема, в статті 41 цієї редакції Руської правди визначається розмір винагороди за виконання дружинниками князя судових функцій. У Короткій правді, як і в більш пізній Великій правді, немає чіткого розподілу слуг князя, що виконували судові функції: це і емець, і мечник (ст. 41), і отрок (ст. 74 Великої правди). Важливо, що розмір винагороди за виконання обов'язків, пов'язаних із судочинством, залишався постійним – 2 гривні 20 кун (або 70 кун) з 12 гривень (ст. 41 Короткої правди і ст. 74 Великої правди) і 1/6 частина від значно менших штрафів (ст. ст. 31 і 40 Короткої правди) [3,

с. 63]. Стаття 42 Короткої правди встановлювала межі грошових відрахувань та харчового задоволення князівських слуг (вірників) і їхніх помічників (отроків), що перебували у тій чи іншій місцевості не більше тижня з метою збирання на місцях податей у княжу скарбницю і виконання окремих судових функцій та утримувались за рахунок її мешканців. Тут мова йде про покон вірний, що являє собою третю складову частину Короткої правди. Покон визначає типовий для ранньофеодальної держави порядок годівлі князівської слуги – вірника. Час походження Покона датують по-різному: часом князювання Ярослава або після його смерті [3, с. 63]. В останній 43 статті Короткої правди йдеться про Урок мостникам, що регулював їхню оплату праці. Отже, Урок мостників безпосередньо продовжує і завершує статті Короткої правди про порядок оплати князівських слуг. Місце виникнення Уроку визначають по-різному. М. Н. Тихомиров бачить у ньому новгородську пам'ятку права, С. В. Юшков вважає місцем його походження Київ. Міст має двояке значення: міст – перехід через ріку, яр і т. п. і міст – бруківка [3, с. 63]. За цією статтею, мостникам, що помостили міст, та за його ремонт (при використанні кількох дощок, зазначається також або 3, або 4, або 5), а також за городницю належало платити ногату (1 гривна=20 ногат=25 кун=50 резан [3, с. 60]) [3, с. 49; 13, с. 5]. Н. В. Калачов у своєму юридичному дослідженні Руської правди зазначив, що особлива увага звернена в Руській правді на «срубку городов» та на будівництво і лагодження мостів [14, с.127].

Як уже було зазначено вище, «Правда Руськая» (Троїцький I список або Пространна редакція) [13, с. 5; 3, с. 64] також є найважливішою законодавчою пам'яткою Давньоруської держави. Ці-

каво, що слово «пространний» у тлумачному словнику Володимира Даля означає, наприклад, «великий розмірами». У складі Великої правди С. В. Юшков бачить дві пам'ятки різних часів, об'єднаних переписувачами, – Суд Ярослава Володимировича та Статут Володимира Мономаха. Перший з них був приписаний імені Ярослава, але склався наприкінці XI – початку XII ст. у результаті розвитку норм Короткої правди і поповнення її новими нормами так, що вони відносилися не тільки до князівського господарювання, а й до класу феодалів взагалі, і відображали розвиток цивільного, карного і процесуального права. Статут Володимира Мономаха, до якого С. В. Юшков відносить усю другу частину Великої правди, він зв'язує з прагненням цього князя пом'якшити класові протиріччя в умовах київського повстання 1113 р. Скорочену правду С. В. Юшков відносив до XV ст., до видання Судебника 1497 р. [3, с. 34]. Скорочена редакція, позбавлена характеру законодавчої пам'ятки [3, с. 45] й тому не буде розглядатися нами.

Як і Коротка правда, Пространна у 9-й ст. також містить указівку на традиційні (існуючі в часи князювання Ярослава Володимировича) розміри натурального забезпечення громадою державних чиновників, що збирали віри, хоча самі норми забезпечення були в XII ст. уточнені і змінені (у порівнянні зі ст. 42 Короткої правди). Крім того, у даній статті визначений розмір частки, що надходить з кожної віри в 40 гривень вірнику (1/5, крім перекладної і ссадної гривні) і метельнику. Вірник – традиційне для Покона вірного назва князівського чиновника, що приїжджав у громаду для одержання віри разом з молодшим членом князівського адміністративного апарату – отроком. У XII столітті, судячи зі ст. ст. 20 і 74 Великої правди, цією справою

займався вже сам отрок з помічниками. Зазначені норми мали сенс у селах чи поселеннях, досить віддалених від столиць князівств.... Роль метельника в зборі вір, як і етимологія цього слова, незрозуміла; невеликий розмір винагороди йому (4 куни, тобто менш ніж 10% від загальної винагороди вірнику) може вказувати на те, що це не князівський чиновник, а скоріше, представник місцевої громади, що брав участь у зборі вір як понятий або лічильник [3, с. 88]. Співвідношення грошових одиниць у Великій правді: 1 гривня кун=20 ногат=50 кун (резан)=150 векш [3, с. 89].

Стаття 10 Пространної правди містить розрахунок частки, що належить вірнику з кожної отриманої віри у 80 гривень, тобто за вбивство високопоставленого князівського чиновника. Ця частка тут також дорівнює 1/5 віри, не вважаючи ссадної гривні. Крім того, стаття встановлює розмір плати за голову, як можна думати, родичам убитого. Розмір цієї плати, однак, незрозуміло малий [6, с. 89] і становить 3 гривні [3, с. 65; 13, с. 6].

У статтях 59 та 60 Пространної правди [3, с. 68] або в аналогічній, ще нероз'єднаній у Н. В. Калачова ст. 55 [13, с.13], зустрічаємо певні гарантії одержання найманим працівником, у нашому випадку закупом, обумовленого заробітку, що полягало у законодавчому закріпленні поверненню закупу заробленого ним доходу, який був зайво вилучений у нього його господарем (паном) та сплати йому як потерпілому винагороди (штрафу) у розмірі 60 кун. У коментарі до статті 60 зазначено [3, с.104], що ця стаття (як і ст. 59) прагне обмежити сваволу пана в розрахунках із закупом: одержавши з закупа велику плату, що обумовлено, пан зобов'язаний повернути йому зайве і карається продажем. В зазначеній статті за таку обіду, окрім повернення відповідних кун, положе-

но було йому заплатити 3 гривні продажі. Стверджується [3, с. 22], що продажі є цілком визначеними карними санкціями, які були включені у типові кримінально-правові норми ще з часів Короткої редакції Руської правди. Слід зазначити, що закуп (у списках Пушкінської і Карамзінської груп) закупний (найманець) означає «феодално-залежний селянин» [3, с.103], а найманець (від слова найм – грошова плата за працю) – інше значення закупа, пов'язане, ймовірно, із грошовою формою купи [3, с.105]. Як бачимо, Пространна редакція Руської правди захищала найманого працівника (закупа) від сваволі роботодавця (пана, господаря тощо) та створювала певні гарантії в отриманні цим працівником належного йому доходу, встановлюючи при цьому роботодавцю кримінальну відповідальність за таку невиплату.

На відміну від Короткої правди, стаття 74 Великої встановила розміри додаткової плати князівським судовим чиновникам при стягненні ними продажу (штраф, стягуваний на користь князя в якості державного органу, тобто штраф, що йде в скарбницю [3, с. 62]). Ця стаття має близьку відповідність із установами про покон вірний (ст. 42 Короткої правди і ст. 9 Великої правди), але присвячена забезпеченню діяльності іншого чиновника, що збирав не віри, а продажі. З продажу в 12 гривень суддя одержував 2 гривні 20 кун, тобто 1/5 частину, як і при зборі вір. Крім того, громада, де відбувався суд, зобов'язана була забезпечити суддю і його помічника (отрока) м'ясом та іншими продуктами по потребі, а їхніх коней – вівсом і виплатити перекладне мито (ст. 9 Великої правди). Як і при зборі вір, частиною карних штрафів забезпечувався тільки сам суддя, а його помічник – отрок – одержував лише харчування. Громада оплачувала і вартість хутра – мішка, у якому

зберігалися зібрані продажі і відрахування на користь судді [3, с.108].

Стаття 86 Пространної правди встановлювала розмір судового мита при застосуванні заліза в судовому процесі: у державну скарбницю (залізне) – 40 кун, судовому чиновникові (мечнику) – 5 кун і судовому виконавцеві (детському) – півгривні, що і здійснював, імовірно, це випробування [3, с. 70, 112]. Залізо – одна з форм середньовічних ордалій, визначення винності за ступенем опіку від розпеченого заліза, що повинний взяти в руки обвинувачуваний [3, с. 92].

У Пространній редакції було значно вдосконалено і розширено ст. 43 Короткої правди [3, с. 49; 13, с. 5], що дозволило її поділити на дві окремі статті 96 та 97 [3, с. 71] або 90 та 91 [13, с.17]. В першій із наведених статей йдеться про урок (виплату) городнику, а в наступній – мостнику. Так, будівництво дерев'яних міських зміцнень і веж велося під керівництвом городника самими городянами й навколишнім населенням, будучи повинністю. Вони ж оплачували і перебування городника в грошовій і натуральній формах (ст. 96). Він (імовірно, разом з отроком, як вірник у ст. 9 і мостник у ст. 97) одержував плату за працю на початку і наприкінці роботи зі спорудження кожної городні, гроші і продукти з розрахунку по тижнях на себе і на чотирьох коней, що перебували при ньому. Схожа система оплати поширювалася і на будівництво мостів (ст. 97). Керівник будівництва – мостник – разом з отроком одержував із громади, на території якої будувався або ремонтувався міст, грошову плату в залежності від довжини моста і кількості опор – городней, а крім того, харчування й овес для коней [3, с. 118].

Отже, наведене вище означає, що найдавніша пам'ятка законодавства «Руська правда», що діяла на території сучас-

ної України, ще в XI ст. вперше стала гарантом певного соціального забезпечення та законодавчо закріпила порядок і оплату праці певних верств населення, а саме князівським слугам, що здійснювали виконання судових функцій, та чиновникам [11, с.127], що завідували «срубкою городов» – городникам й так само мостникам за будівництво та лагодження мостів.

Головне, що розглянуті статті 59 та 60 Пространної правди [3, с. 68] або ж відповідна ст. 55 [13, с.13] (на відміну від інших, які тільки встановлювали розмір винагороди за працю), хоч і стосувалися лише закупів, можна вважати першими витокami саме кримінальної відповідальності за невиплату заробітної плати, передбаченою ст. 175 Кримінального кодексу України.

Розглянуте законодавче закріплення відповідних виплат сприяло будівництву шляхосполучень та обороні поселень, а також розвитку торгівлі, економічних зв'язків, запобігало свавіллю князівських слуг та панів, а звідси й повстанням, що зміцнювало й князівську владу. Руська правда не тільки вперше законодавчо закріпила обов'язковість виплат за певну роботу, адже, важливо, що в той час було панівним саме натуральне господарство [15, с.7], але й вперше встановила кримінальну відповідальність за таку невиплату.

Розглянувши майже всі основні нормативно-правові документи, починаючи з найдавнішого джерела руського права у державі Київська Русь, ми зробили важливий висновок, що Україна має тисячолітню безперервну історію застосування кримінальної відповідальності за невиплату заробітної плати тощо. Кримінальна відповідальність за невиплату стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат була введена лише на дев'ятому році незалежності України.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. *Матвійчук В. К.* Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження). – К. : Азимут-Україна, 2005. – 464 с.
3. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. – Т.1. Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.
4. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Кн. VII (III), гл. 14, §22 Памятники Русского права / Под ред. С. Ю. Юшкова : сост. А. А. Зимин. – М. : Юрид. лит., 1952. – Вып.1. – 287 с.
5. *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 325 с.
6. *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – Л. : Госполитиздат, 1953. – 568 с.
7. Памятники Русского права / Под ред. С. Ю. Юшкова : сост. А. А. Зимин. – М. : Юрид. лит., 1952. – Вып.1. – 287 с.
8. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. – Т. 2. Законодательство периода и укрепления Русского централизованного государства. – М. : Юрид. лит., 1985. – 520 с.
9. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. – Т. 3. Акты Земских соборов. – М. : Юрид. лит., 1985. – 512 с.
10. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. – Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма. – М. : Юрид. лит., 1986. – 512 с.
11. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. – Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 170 с.
12. *Сичинський В.* Чужинці про Україну – Львів : Фірма «Довіра», 1992. – 193 с.
13. *Калачов Н.* Текст Русской правды на основании четырех списков разных редакций / Н. Калачов. – 4-е изд., без изм. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1889. – VI, 51 с.
14. *Калачов Н.* Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской правды. Вып. 1. 2-е изд. СПб. : Типолитография А. Е. Ландау, 1880. – 263 с.
15. *Кухта Б. А.* З історії української політичної думки : [Текст лекцій: навч. посіб.]. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.